

Формування ринку сільськогосподарської продукції як умова діяльності аграрних бірж

Торгівля сільськогосподарською продукцією відіграла ключову роль у зародженні і становленні біржового ринку як у цілому світі, так і в нашій країні. З розвитком біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією пов'язано становлення таких всесвітньо відомих бірж, як Чиказька торгова біржа, Чиказька товарна біржа, Нью-Йоркська біржа кави, цукру і какао, Лондонська ф'ючерсна і опціонна біржа, Токійська рисова біржа, а в Україні - Одеська товарна біржа, Чорноморська регіональна товарна біржа АПК (Миколаївська) та ін.

Сьогодні 30% усього світового товарообігу припадає на біржовий ринок, причому на сільськогосподарську продукцію - 64% цього обігу. Структура світового біржового обігу має такий вигляд:

- насіння олійних культур та продукти їх переробки - 25%;
- зернові культури - 14%;
- жива худоба і м'ясо - 12%;
- цукор, кава та інші продовольчі товари - 13%;
- кольорові метали - 7%;
- нафта і нафтопродукти - 19%;
- дорогоцінні метали - 10%.

Як свідчить досвід країн з розвинутою ринковою економікою, біржі у процесі еволюції перетворилися з барометра економіки в її регулятор. Тобто товарні біржі з оптових ринків перетворились на місце, де формуються середні ціни, на які згодом орієнтуються всі суб'єкти ринку. Товаровиробникові і споживачеві біржовий ринок і участь у ньому дає можливість забезпечити захист проти значних коливань цін. Отже, система біржових торгів перебирає на себе значну частину цінового ризику без необхідності залучення державного бюджету.

Крім того, впровадження ф'ючерсних і опціонних операцій, об'єктом яких є не самі товари, а лише права на них, перетворили біржу в один з потужних фінансових інститутів. А зв'язок бірж з банками сприяє стабілізації фінансово-банківської системи. Удосконалення процесу біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією та продовольством у країнах з розвинутою ринковою економікою дало можливість стабілізувати сільськогосподарське виробництво і виробити механізм захисту товаровиробників і споживачів цієї продукції від різкого коливання цін. В Україні біржовий ринок почав відроджуватися з перших років здобуття незалежності, що було пов'язано насамперед з переходом від планово-розподільчої до ринкової економіки. Уже на початку 1992 р. в країні функціонувало понад 70 товарних бірж, обіг яких становив близько 10 млн. грн., але в структурі їхнього обороту на сільськогосподарську продукцію і продовольство припадало лише 600 тис. грн. Однак уже наприкінці 1992 р. спостерігається різкий спад біржової діяльності. Скорочуються обсяги біржових угод, зменшується кількість діючих бірж. Це було обумовлено введенням у дію з 28 лютого 1992 р. Закону "Про оподаткування доходів підприємств і організацій". Згідно з цим Законом податок на прибуток від посередницької діяльності, а саме: від аукціонів, біржових торгів, закупівельно-торгівельної діяльності, встановлювався в розмірі 75%.

Крім того, недосконалість законодавчої бази біржової діяльності, "романтичне" впровадження елементів ринкової економіки, а також інші фактори, що негативно впливали на розвиток ринкових взаємовідносин у сфері виробництва і збуту продукції, істотно знизили активність біржового товарного ринку. Значна частина товарних бірж перейшла на торгівлю нерухомістю, автомобілями. Тим часом розвиток біржового сільськогосподарського ринку був тісно пов'язаний з тим, що після набуття незалежності одним зі своїх обов'язків уряд України вважав створення всеохопної системи забезпечення населення продовольством, що завжди уявлялося як доступ усього населення у будь-який час до достатньої кількості продуктів харчування для забезпечення активного та здорового способу життя. Певна річ, якби це свідчило, що Україна потенційно є висококонкурентоспроможним виробником зернових на експорт, використовуючи можливості, які надає зовнішня торгівля, задоволенням національних потреб не можна нехтувати. Однак у політиці в Україні спостерігалися тенденції до обмеження прибутковості експортного виробництва з метою утримання низьких споживчих цін на зернові. Це сталося тоді, коли частка витрат на продовольство в середньому сімейному бюджеті досягла 78% у 1995р. порівняно з 35% у 1990 р., причому хлібопродукти становили 44% раціону. Проте основними інструментами, що їх застосував уряд, залишалися втручання держави у зерновий сектор та обмежувальна торговельна політика, спрямована на маніпулювання пропозицією та рівнем цін. Внаслідок такої політики ціни на хліб утримувалися заниженими і економіка зазнала великих збитків.

Політика країни щодо забезпечення продовольством розвивалася кількома етапами. На кожному з них основними інструментами цієї політики були державні закупівлі, субсидії, маніпулювання цінами і торгівлею, а також державний контроль над активами та підприємствами аграрного сектора.

На першому етапі, який умовно можна означити 1991-1994 рр., урядова політика була спрямована на виконання таких умов:

- виробники обов'язково продавали державі приблизно 30% загального врожаю зернових;
 - обмеження експорту, збереження адміністративного ціноутворення на найважливіші продукти харчування, в тому числі хліб, впровадження норми прибутковості для підприємств усіх рівнів ринкової системи;
 - державний контроль над сектором економіки через заборону приватизації у тих частинах сектора, які вважалися стратегічними (передусім в елеваторній промисловості).
- Усе це обґрунтовувалося необхідністю підтримувати високий рівень виробництва і забезпечити доступ споживачів до продуктів харчування за низькими цінами з метою гарантування забезпечення продовольством.

Завдання забезпечення продовольством було виконане, але за рахунок значних економічних та фінансових витрат. Обов'язковий продаж державі зерна за цінами, нижчими за ринкові, та експортні обмеження стримували бажання більше виробляти. Впровадження норми прибутковості призвело до зниження стимулів зменшувати собівартість і завадило залученню іноземних та внутрішніх інвестицій. Урядова політика приватизації перешкоджала посиленню конкуренції, реструктуризації та розвитку недержавних каналів збуту. Окрім того, політика щодо забезпечення продовольством сприяла збереженню високого рівня інфляції на початку перехідного періоду, що, у свою чергу, підірвало купівельну спроможність споживача. У

високоінфляційному середовищі, де більшість цін були вільними, але зерновий сектор залишався контрольованим, умови торгівлі для виробників постійно погіршувалися, що ставило виробництво у загрозливе становище.

На початку 1992 р. більшість цін на споживчі товари було лібералізовано, хоча ціни на зерно, м'ясо, молоко та продукти їх переробки залишилися фіксованими. Пізніше було знято контроль над цінами на м'ясо та молочні продукти, але ціни на зернові і надалі були контрольованими.

Держава купувала зерно за цінами, встановленими в адміністративному порядку. Ціни на продукцію виробників зернових формувалися на основі компенсації витрат з урахуванням норми прибутковості.

У 1993 р. було зроблено спробу поліпшити умови торгівлі для виробників через підвищення закупівельних цін. Це підвищення відбилося на споживачах у вигляді десятикратного підвищення цін на хліб. Для того щоб пом'якшити потенційно нищівний удар цього підвищення цін на забезпечення продовольством, уряд вдався до "майже універсального" заходу - субсидування.

З огляду на критичність ситуації 1994 р. було розпочато з впровадження нової закупівельної політики, що означало зміну політики щодо забезпечення продовольством. Передбачалося, що державну закупівлю буде зменшено до рівня, необхідного для задоволення потреб громадського сектора (армії, міліції, лікарень тощо).

Ціни на продукти поступово було лібералізовано, контроль за цінами на більшість продуктів знято, а субсидування споживачів на придбання продуктів харчування та енергоносіїв на національному рівні припинено. Було залишено контроль за цінами на хліб, а експорт зернових далі обмежувався квотами.

Передбачалося, що держава скасує монопольне становище в галузі закупівлі та переробки сільськогосподарської продукції у 1995 р. Виробники мали самі укласти угоди щодо продукції, яка залишалася після закупівлі державою, з підприємствами приватного та громадського сектора.

Проте нова політика не принесла вагомих зрушень у розбудову аграрного ринку.

Враховуючи вкрай повільне впровадження в аграрному секторі ринкових відносин, Президент України у січні 1995 р. видав Указ "Про заходи щодо реформування аграрних відносин". Цей Указ мав доленосне значення у розбудові біржового ринку сільськогосподарської продукції. В Указі, зокрема, передбачалися такі заходи:

- виробники сільськогосподарської продукції самостійно розпоряджаються власною продукцією, реалізуючи її за контрактами (включаючи державні) та іншими договорами через біржі, торговельні та контрактні дома, заготівельні та посередницькі організації;
- іноземні інвестори, які вкладають інвестиції у технологічні проекти вирощування сільськогосподарської продукції та її переробки і зберігання, самостійно розпоряджаються одержаною у рахунок інвестицій продукцією, включаючи її експорт (без квотування і ліцензування), за винятком зернових;
- підтримати ініціативу сільськогосподарських товаровиробників щодо створення, відповідно до чинного законодавства України, системи спеціалізованих аграрних бірж. Національному банку України до створення цих бірж забезпечити організацію і проведення на Українській міжбанківській валютній біржі торгів ф'ючерсними та форвардними контрактами під закупівлю сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки із залученням до цього комерційних банків як агентів-брокерів з подальшим проведенням таких торгів на спеціалізованих товарних біржах.

Згідно з цим Указом на відповідні міністерства і відомства було покладено такі завдання:

- розробити і затвердити у двотижневий термін Правила організації та проведення торгів ф'ючерсними та форвардними контрактами під закупівлю сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, передбачивши при цьому перелік їх основних видів;
- визначити у двотижневий термін перелік підприємств та організацій, що зберігатимуть і поставлятимуть за призначенням сільськогосподарську продукцію та продукти її переробки, одержані за ф'ючерсними та форвардними контрактами;
- з участю Української міжбанківської валютної біржі розробити і затвердити у двотижневий термін методику та порядок визначення цін на сільськогосподарську продукцію та продукти її переробки, якими слід керуватися при укладанні ф'ючерсних та форвардних контрактів;
- хлібоприймальні підприємства, елеватори і комбінати хлібопродуктів, холодокомбінати та переробні підприємства в договорах на зберігання та переробку сільськогосподарської продукції передбачають оплату за послуги сільськогосподарськими товаровиробниками усіх форм власності чи уповноваженими ними посередниками (резидентами і нерезидентами) у розмірах, що не перевищують фактичні витрати та граничний рівень рентабельності 10%.

Отже, у січні 1995 р. було започатковано проведення аукціонних торгів сільськогосподарською продукцією. Було розроблено правила біржової торгівлі, визначено сертифіковані склади, перелік продукції, що виставляється на торги, та забезпечено навчання всіх бажаючих.

Оскільки аграрники не мали досвіду аукціонної торгівлі, було вирішено, що інтереси товаровиробників на торгах представлятимуть заступники начальників обласних управлінь сільського господарства і продовольства з питань економіки, які через районні структури збирали заявки на продаж продукції від товаровиробників. Від імені покупців та їх гарантом виступали банки, що мали певний досвід біржової торгівлі, набутий на Міжбанківській валютній біржі.

Використання Міжбанківської валютної біржі як розрахункової палати дало змогу вже на перших торгах забезпечити дієвий контроль за своєчасним надходженням коштів до товаровиробників за продану продукцію, створити чітку систему контролю за виконанням укладених угод. На перших торгах було продано продукції на \$312 тис., а на наступних ця сума збільшилася майже в 10 разів. Причому поряд зі спотовими контрактами почали укладатися й форвардні з поставкою продукції через шість місяців.

Проте вже перші торги виявили й істотні недоліки і неузгодження. Йдеться передусім про гарантування угод, укладених на біржових торгах, особливо з форвардними контрактами, можливість експортувати продукцію. Якщо з боку покупців гарантом їх платоспроможності були банки, то з боку продавців сільгосппродукції гарантій не було. Крім того, існуюча система видавання ліцензій і реєстрації контрактів у Міністерстві зовнішніх зв'язків різко охолоджувала ентузіазм покупців продукції, особливо зарубіжних. Уже наприкінці березня обсяги реалізації продукції істотно зменшились. Для усунення цих недоліків 25 березня 1995 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову "Про гарантування угод, укладених на аукціонах сільськогосподарської продукції", де функції гаранта належного виконання зобов'язань продавців сільськогосподарської продукції поклалися на Міністерство сільського господарства і продовольства за рахунок державних ресурсів.

Водночас було вирішено, що на сільськогосподарську продукцію, яка продається на

умовах спотових або форвардних контрактів на аукціоні сільськогосподарської продукції, не поширюється режим ліцензування і квотування. Підставою для її пропуску через митний кордон України є оригінал аукціонної угоди, укладеної з резидентом чи нерезидентом або з брокером.

Заодно було внесено зміни і до правил проведення аукціонів. Усе це разом з іншими заходами помітно пожвавило торги і дало змогу досягти рекордного рівня для одних торгів - \$35 млн. Одержані кошти товаровиробники спрямовували на придбання пально-мастильних матеріалів, засобів захисту рослин та інших матеріально-технічних ресурсів для забезпечення весняно-польових робіт. Крім того, залучення коштів комерційних структур, зарубіжних партнерів значно знизило навантаження на державний бюджет і допомогло уникнути різких сплесків інфляції.

Проте на подальше удосконалення аукціонної торгівлі сільськогосподарською продукцією істотно вплинуло протекціоністське рішення Аукціонного комітету, який з квітня 1995 р. поклав на корпорацію "Украгропромбіржа" функції організатора проведення торгів, усунувши від цієї роботи Міжбанківську валютну біржу.

Відсутність у корпорації "Украгропромбіржа" розрахункової палати, яка б здійснювала чіткий контроль за своєчасністю проходження коштів, призвела до неконтрольованості платежів, укладання нежиттєвих контрактів і, природно, до певної втрати авторитету в товаровиробників. А через відсутність чіткої розгалуженої ринкової мережі з продажу сільськогосподарської продукції на аукціонні торги у великих обсягах почали виставлятися дрібні партії товарів, які, як правило, повинні були реалізовуватися на регіональному рівні. Здебільшого ці товари не продавалися, і це викликало невдоволення у продавців. Крім того, в таких умовах неможливо було створити нормальний ринок попиту і пропозиції і відповідно сформувати ринкову ціну. Невідрегульованість біржового механізму призвела до масових прямих контрактів господарств зі споживачами та посередниками, включаючи товарообмінні, що сприяло неконтрольованості цін та унеможливило здійснення антидемпінгової політики. Це посилювало такі негативні явища, як неплатежі, обдурювання товаровиробників, втрати від непристосованості транспортно-складських умов до прямих торгових операцій.

Разом з тим функціонування аукціону засвідчило, що ринок сільськогосподарської продукції сприйняв такий інструмент, як біржова торгівля. Завдяки набутому досвіду проведення аукціонних торгів за короткий період практично вдалося сформувати інститут брокерів і брокерських контор, залучити велику кількість сільськогосподарських товаровиробників до нових ринкових каналів збуту власної продукції і зробити рішучий крок до впровадження

біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією. На базі аукціону було створено Українську аграрну біржу, засновниками якої стали провідні компанії, що здійснювали торгівлю на аукціоні. Крім того, аукціонні торги стимулювали роботу товарних бірж, де було створено секції з торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Так, на початку 1996 р. в Україні працювало 23 біржі, що реалізовували сільськогосподарську продукцію та продовольство. Зокрема, було створено 10 спеціалізованих аграрних бірж - Дніпропетровську, Івано-Франківську, Подільську, Волинську та ін.

Загалом через товарні біржі в 1995 р. було реалізовано 3 млн. т зерна, 455 тис. т насіння соняшнику, 45 тис. т цукру, 350 тис. т олії.

Відбулись помітні зміни в шляхах реалізації сільськогосподарської продукції і

продовольства. Якщо в 1994 р. лише один відсоток зерна було реалізовано через біржовий ринок (рис. 16), то в 1996 р. питома вага зерна, реалізованого через біржовий ринок, становила 23%.

Причому ціни на більшість видів продукції на біржовому ринку були вищі, ніж ті, за якими експортувалася продукція за прямими та бартерними контрактами з товаровиробниками. Так, середня ціна на ячмінь, що був експортований з України протягом чотирьох місяців 1996 р., становила \$91 за тону, а на біржовому ринку його продавали по \$94, ціни на овес становили відповідно \$72 і \$75.

За обсягами реалізації на біржовому ринку на першому місці були пшениця продовольча, ячмінь фуражний (рис. 20). Це відповідало структурі виробництва зерна, що склалася на той час в Україні.

Водночас реалізація продукції в ринкових умовах виявила багато серйозних недоліків і проблем.

Основні обсяги сільськогосподарської продукції і далі реалізовувалися через систему дрібних посередників, як правило, за зниженими цінами, а купівля матеріально-технічних ресурсів здійснювалася за завищеними цінами, і всіх втрат від таких операцій зазнавали товаровиробники. Особливо не дотримувалась паритетність цін при бартерних контрактах, питома вага яких у торгівлі сільськогосподарською продукцією досягала 54%.

Отже, одним з основних завдань біржового ринку, особливо в умовах цілковитої відсутності нормального ринкового середовища в нашій країні, стало формування реальних прозорих цін на основі співвідношення попиту і пропозиції не тільки на внутрішньому, а й на світовому ринку.

Недосконалість законодавчих актів стосовно організації і функціонування бірж, повільний приватизаційний процес (визначення конкретного господаря), відсутність інформації про стан внутрішнього і зовнішнього ринку та перспективи їх розвитку призводили до різкого коливання цін на сільськогосподарську продукцію як на різних біржах України, так і на окремо взятій біржі протягом однієї торгової сесії. Відхилення в ціні досягало 30% і більше.

Особливу тривогу викликала ситуація, пов'язана з реалізацією форвардних контрактів на біржовому ринку. Так, на Українській аграрній біржі 12.06.96 за форвардним контрактом було продано 5 тис. т ячменю фуражного по 13 млн. крб. за одну тону, що дорівнює \$71, що було значно нижче за світову ціну.

Діяльність багатьох організацій, зареєстрованих як біржі, була несумісна з їх статусом і дискредитувала біржовий рух.

Ситуація ускладнювалася також через відсутність концепції побудови біржового сільськогосподарського ринку. Окремі спроби з боку відповідних міністерств створити таку концепцію не дали бажаного результату, тому що їхні структури не були пристосовані як у правовому, так і у функціональному плані до виконання цієї роботи. Усе це потребувало впровадження комплексу заходів, спрямованих на підвищення ефективності і стабільності роботи біржового ринку сільськогосподарської продукції.

"Біржовий ринок Солоний М. О."